

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed and Indexed Journal

ISSN 2349-638X

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Health and Human Rights

(Special Issue No.101)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Sandeep Tundurwar

Dr. Sharad Sambare

Aayushi International Interdisciplinary

Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Health And Human Rights

(Special Issue No.101)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Sandeep Tundurwar

HoD, Political Science

Shri Binzani City College, Nagpur

Dr. Sharad Sambare

HoD, Political Science

Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur

Co-Editor

Dr. Nageshwar Kanhake

HoD, Political Science

Savitribai Phule Mahila Mahavidyalya, Washim

Dr. Vakil Sheikh

HoD, Political Science

Taywade Arts, Commerce & Science, Koradi

Dr. Ram Butale

HoD, Political Science

Arts College, Bori Arab, Yavatmal

Dr. Rayan Mahajan

Shri Binzani City College, Nagpur

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Abhijit Vaidya	Health & Human Rights	1
2.	Dr. Anil Akhare Dr. Manish Jadhao Dr. Trupti Jadhao	Health and human rights	5
3.	Dr. Vrushali Khandekar	Health problems in pregnant women and lactating mothers: the remedies	8
4.	Dr. Harish G. Tapadia	Relevance of Mahatma Gandhi's key to health in present times	13
5.	Aprup A. Adawadkar	Gandhian Experiments in Health and Cure: Relevance in Present Context	16
6.	Vd. Rutuja R. Jane Dr. Vrushali P. Khandekar	Role of Chatuspada in Doctor-Patient Relationship	18
7.	Prof. Raju Pandurang Lipte	Indian Women, Health and Human Rights	23
8.	Dr. V.S. Ingle	Reflection of Human Being through Human Right in World	26
9.	Dr. L. C. Ujeda	Health and Human Rights	29
10.	Khyatimaya Tripathy	Government steps towards healthy India; A Study of select National Nutritional Programmes	33
11.	डॉ. सतीश गोगुलवार	ग्रामीण भारतातील आरोग्याची स्थिती	39
12.	डॉ. नितीन जाधव	महाराष्ट्र राज्यामधील सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणेतील मनुष्यबळ- समस्या व उपाय	43
13.	डॉ. धनंजय सोनटक्के	लिंगभाव, स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न आणि मानवाधिकार	48
14.	डॉ. रिता धांडेकर	मानसिक आरोग्य : हक्क व वास्तव	53
15.	पौर्णिमा सुकेश मेश्राम	बालकांचे कुपोषण चिंताजनक !	57
16.	डॉ. अश्विनी ठाकरे	नवनवे विषाणू, त्यांचा प्रसार, त्यावरील उपाययोजना याचा शासनावर पडणारा ताण आणि कल्याणकारी राज्याची संकल्पना	65

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
17.	डॉ. प्रतिभा टावरी	मानवाधिकाराच्या संदर्भात डॉ. अभय बंग व डॉ. राणी बंग यांचे सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रातील योगदान	70
18.	डॉ. रविंद्र भणगे	आरोग्य : एक मानवी अधिकार	76
19.	डॉ.दर्शना दि.वरगंटीवार प्रा.दिनेश वरगंटीवार	संक्रामक व्याधी आणि व्याधीक्षमत्त्व	83
20.	डॉ. भारत एम. राठोड	मानवाधिकार : आदिवासी महिला व बालकांचे आरोग्य	86
21.	डॉ.नितीन दादाराव गौरखेडे	बाल श्रमिक आणि मानवी अधिकार	91
22.	डॉ. रायन त्र्यंबकराव महाजन डॉ. नितीन सु. कायरकर	भारतीय समाजव्यवस्थेपुढील कुमारी मातांचा प्रश्न	94
23.	डॉ. व्ही. के. गायकवाड	आरोग्य विषयक शासकीय धोरणे आणि मानवी हक्क	97
24.	डॉ. संजय गोरे	आरोग्यविषयक महात्मा गांधींचा दृष्टीकोण	100
25.	डॉ. दिनकर रामेश्वर चौधरी	आरोग्य विषयक गांधीजींचा दृष्टीकोण	103
26.	डॉ. नंदाजी आर. सातपुते	महात्मा गांधी आणि ग्राम आरोग्याची संकल्पना	105
27.	डॉ. संतोष संभाजी डाखरे प्रा. मनोज सरोदे	महात्मा गांधी यांचे आरोग्यविषयक विचार	107
28.	एन.आर.कन्हाके	मानवतावादी चेहरा देण्याकरीता वैद्यकीय क्षेत्राचे योगदान	110
29.	डॉ. विठ्ठल ल. मंडुलवार	भारतातील मानवाधिकाराचा विकास व आरोग्य विषयक सुधारणा	112
30.	डॉ. राष्ट्रपाल गणवीर	भारतीय आरोग्य धोरण व आरोग्य सुविधा	115
31.	डॉ. संदीप बी. काळे	मानसिक आरोग्य आणि मानवी हक्क	120
32.	डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार	आरोग्य विषयक तरतुदी आणि मानवाधिकार	124

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
33.	डॉ. अनिल सी. बनकर श्री. भास्कर सुभाषराव वघाळे	भारतीय संविधानातील आरोग्य विषयक अधिकारांची चिकीत्सा	130
34.	डॉ. संजय अवधुत	आरोग्य आणि मानवी हक्क	134
35.	संदीप तुंडूरवार डॉ. शरद सांबारे	गांधीच्या आरोग्यविषयक दृष्टीकोनाची प्रासंगिकता	136
36.	डॉ. राहुल प्रकाश चुटे	मानवाधिकाराच्या परिप्रेक्ष्यात आरोग्य विषयक समस्या	140
37.	डॉ. राहुल बावगे डॉ. असीम खापरे	गांधीजींचा आरोग्यविषयक दृष्टिकोन व मानवाधिकार	143
38.	श्री. किशोर नैताम डॉ. श्रीकांत शेंडे	मानवाधिकार आणि आदिवासींचे आरोग्य विषयक तत्वज्ञान : एक विश्लेषण	148

गांधीच्या आरोग्यविषयक दृष्टीकोनाची प्रासंगिकता

संदीप तुंडूरवार,
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री विद्धानी नगर महाविद्यालय नागपूर
डॉ. शरद सांबारे,
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर.

सारांश

भारताच्या अवनतीबाबतच्या प्रश्नांची चर्चा करतांना गांधींनी इंग्लंड ते द. आफ्रिका या प्रवासात 'हिंद स्वराज' १९०९ मध्ये लिहिलेले. या छोटेखानी पुस्तिकेत भारतीयांच्या वाट्याला आलेली गुलामी, दारिद्र्य आणि अनारोग्य यावर आपले चिंतनपर विचार मांडताना त्यांनी डॉक्टर या घटकाला हिंदुस्थानच्या दशेचे कारण मानले आहे. वरवर पाहता गांधींचा दृष्टीकोन सनातनी, आधुनिकतेला विरोध दर्शविणारा, परंपरावादी असा वाटतो. खुद्द गोखलेनी हिंद स्वराजबाबत नापसंती व्यक्त केलेली आहे. गांधी मात्र तीस वर्षांनंतरही एखाद्या शब्दातील फेरफार वगळता मला त्यात बदल करावासा वाटत नाही असे म्हणतात तेव्हा त्यातील आधार व वस्तुस्थिती अभ्यासण्याची गरज आहे. गांधी म्हणतात, 'इंग्रजांनी आम्हाला गुलाम ठेवण्याकरिता डॉक्टरी विद्येचा वापर केला. हिंदुस्थानात इंग्रजांचा प्रवेश मुघल बादशहाच्या मुलाला इंग्रज डॉक्टराने औषधोपचार करून बरे केले व त्यानंतरच त्यांचा प्रवेश येथे सुलभ झाला. आजपर्यंत तर श्रीमंतापर्यंत पोहचणारे डॉक्टरच आहे.' अशी मांडणी १११ वर्षांपूर्वी गांधी करतात तेव्हा वर्तमान स्थितीत कितपत बदल झाला हे समजून घेता येऊ शकते.

चीनमधील कोरोना विषाणूने जगभर जे थैमान घातले आहे त्यातून जग दररोजच बचावात्मक पावित्र्यात येताना दिसत आहे. आज जग जवळ आल्याने त्याची तीव्रता कदाचित जाणवत असेल. चीन, इराण, अमेरिका, सिंगापूर, इटली येथील बळीची संख्या लक्षात घेतली तर आधुनिक शोधानंतरही अद्यापही अनेक विषाणूवर प्रतिबंध आणणे, नियंत्रण ठेवता येणे शक्य नसल्याचे वास्तव जेव्हा जाणवते तेव्हा मनुष्याने जीवनशैलीत केलेला बदल, पर्यावरणापासून दूर जाण्याची प्रवृत्ती यामधून आरोग्याचे प्रश्न भयावह झाल्याचे मानावे लागते. आधुनिक शोधाने जीवन अधिक सुलभ होताना अनेक नवे प्रश्न उपस्थित होत आहे हे लक्षात घेतले तर प्रत्येकानेच स्वतःच्या आयुष्यात किमान काही पातळीवर डॉक्टर होण्याचा प्रयत्न केला तर आपल्या दशेत बदल घडवून आणू शकतो. गांधीनाही समग्र पंथी अनावश्यक आहेत वा त्याचा उपयोग होत नाही असे म्हणायचे नाही तर येथील नागरिकांना न परवडणाऱ्या सोयी पाहू जाता स्वतःच्या आरोग्याची काळजी स्वतःच घ्यावी असे सुचवायचे आहे. त्यातूनच निसर्गोपचार आणि त्याच्याशी निगडित उपचारावर त्यांनी भर दिला आहे. सध्याच्या युगात मल्टीस्पेशलिटी रूग्णालयाची उभारणी पाहू जाता सामान्यांचा मनात धडकी भरलेली आहे. डॉक्टर औषध कंपन्या यांच्यातील आंतरसंधानी रूग्णाच्या दयनियतेवर अधिकच भर घातलेली आहे. या पार्श्वभूमीवर आरोग्य क्षेत्राची चिकित्सा व गांधीयन दृष्टीकोन तपासण्याची आणि स्विकारण्याची गरज अधोरेखित होते.

मूळ शब्द - गांधी, आरोग्य, आधुनिकता, चिकित्सा, प्रासंगिकता

उद्देश

गांधींनी १९०९ मध्ये हिंद स्वराज्य लिहिताना जी भूमिका ती १९३८ मध्येही कायमच होती आणि आजचे वर्तमान लक्षात घेतले तर त्यांचा विचार दुरदृष्टीचा जाणवायला लागतो. बदलत्या जीवनशैलीने मानवी शरीराला व्यापलेले व त्यातून सुटका करण्याकरीता मग आपण स्वतःला डॉक्टरांच्या हवाली करतो. यातून सुरू होते ते शरीरावरची आणि मस्तिष्कावरची गुलामगिरी. एका काळात अनेक ग्रामक समजूतीसमोर ठेऊन धर्म व्यक्तीचे शोषण करित असे अथवा एका अनात्मिक भितीखाली वावरण्यास प्रवृत्ती करित होता. त्याची जागा आधुनिक विश्वात डॉक्टराने घेतली आहे. मृत्युच्या भयाने रूग्ण डॉक्टरांना पूर्णतः शरण जातो व सुरू होते शोषण जणुकाही तोच त्याचा त्राता आणि जीवनदाता आहे. व्यक्तीच्या भयातूनच डॉक्टर व्यवस्था देवपनाला पोहचली आहे, हे लक्षात घेतले तर भयाच्या

छायेतून मुक्त करून मानवी प्रतिष्ठेला प्रत्यक्षात स्थापित करण्याकरिता आरोग्य विषयाची विवेकवादी चिकित्सा होण्याची गरज आहे. भारतात याची गरज सर्वाधिक आहे.

विषय प्रवेश

गांधी हिंद स्वराज मध्ये हिंदुस्थानची दशा यावर प्रकाश टाकताना म्हणतात, वकीला इतकेच डॉक्टरांनी हिंदुस्थानाची दशा केलेली आहे. आगच्या दागिकपणामुळे त्यांना आपल्याला गुलाम करता येणे शक्य झाल्याचे सांगून मलाही एका काळात डॉक्टर होण्याचा मोह होता असे नमूद करतात. परंतु गांधी मोह संपुष्टात आल्याचे सांगताना मला विचाराचे मोल कळले असे स्पष्ट करतात. 'डॉक्टरांचे काम फक्त शरीर सांभाळणे हे आहे. खरे तर तेही त्यांचे काम नाही. त्यांचे काम शरीरात रोग झाले की ते दूर करण्याचे आहे.' असे असले तरी आजार मात्र आपणच ओढवून घेतो, बरेचदा स्वादापोटी अधिक जेवण करतो त्यातून स्वस्थ बिघडते व सरतेशेवटी डॉक्टरांच्या आश्रयाला जावे लागते, हे टाळण्याकरिता प्राथमिक पातळीवरच प्रत्येकाने आपआपली काळजी घेतली तर आपली आर्थिक दुर्दशातेतून सुटका होऊ शकते. आज अनेक उपचार पध्दती महागड्या झालेल्या आहेत. वैद्यकीय क्षेत्रातील कार्यरत व्यक्तींना रूग्णांची आर्थिक स्थिती, त्यांची हतबलता यांच्याशी कर्तव्य नसल्याचे बरेचदा स्पष्ट झाले आहे. कॅन्सर, हृदयरोग, मानसिक दौर्बल्य, मेंदूचे आजार, विविध विषाणूतून पसरणारे आजार या बाबत श्रीमंत वर्ग सर्व प्रकारच्या संसाधनाचा वापर करून आजारापासून मुक्तता मिळविण्याचा तसेच सुलभता प्राप्त करताना दिसतात. त्यातूनच मोठी रूग्णालये व तेथील प्रवेश सामान्यांना नाही. भारताच्या तुलनेत सोमालिया, सूदान, इथोपिया या आफ्रिकन देशातील स्थिती भयावह असल्याचे निदान संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या जागतिक आरोग्य विभागाने केले आहे. कुपोषण, फ्ल्यू, पिवळा ताप, यामुळे मृत्यूदर पशु पक्षी यांच्या पेक्षाही अधिक आहे. या पार्श्वभूमीवर आपण नैसर्गिक उपचार करून स्वस्थ टिकवून ठेऊ शकतो असे गांधी बजावतात. 'मानव प्राणी का शरीर पाच तत्वां से बना हुआ है, पृथ्वी, पानी, आकाश, तेज, और वायु यह तत्व है, हमारे शरीर मे जब भी समस्या पैदा होती है तो इन्ही तत्वों से हम अपने को स्वस्थ बना सकते है, खास तौर पर पृथ्वी पर जो पेड पौधे, कंदमुळ या अन्य घटक है, उसको उपयोग मे लाकर अपनी स्वस्थता बनाये रख सकते है'² अनेक आजारावर पाणी, सुर्यकिरणे यांचा उपयोग होतो. वस्तुतः कुपोषण संपविण्याकरिता आदिवासी समुदायाला ज्ञात वनस्पती, फळे, कंदमुळे, फुले, पाने यांचा उपयोग केला तर कुपोषण वा अन्य आजार दूर होऊ शकतात, हे सिद्ध झालेले आहे. आदिवासीमध्ये एका बाजूला अंधश्रद्धा असल्या तरी दुसऱ्या बाजूला त्यांच्यातील वैदूचे नैसर्गिक ज्ञान पर्यावरण आणि मानवी आरोग्याचा विनाश यांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. गांधींच्या रचनात्मक कार्यक्रमात १६ व्या क्रमांकावर आदिवासी विषयी मांडणी आहे. ते म्हणतात 'लोगों को उनकी समझशक्ती तथा सुझ के अनुसार आगे बढ़ने देना चाहिये और उन पर कुछ भी लादने का प्रयास नहीं करना चाहिये तथा उनकी संस्कृती और कला कारीगरी को प्रोत्साहन देना चाहिए'³ आणि आदिवासींच्या आरोग्य व स्वस्थ यावरच्या सुविधांकरिता प्रयत्न करायला हवा. ब्रिटिश भारतात येईपर्यंत आदिवासी क्षेत्रात आरोग्याचया समस्या तीव्र नव्हत्या. परंतु ब्रिटिशांनी जंगल संपत्तीवरचा त्यांचा अधिकार संपुष्टात आणल्यानंतर आरोग्याचे प्रश्न बिकट व्हायला लागले. प्रजासत्ताक भारतात हे चक्र तसेच कायम राहिले. परिणामी आदिवासींच्या स्वास्थ्याचा प्रश्न गहिरा बनला. ओरिसातील कालाहांडी व विदर्भातील मेळघाट मधील आदिवासींच्या कुपोषणाचा उद्भवलेला प्रश्न त्यांना परंपरागत नैसर्गिक संसाधनाच्या वापरापासून वंचित ठेवल्याने झाल्याचे अंतिमतः शासन अहवालानेच स्पष्ट केले. जंगलातून विविध मिनरल्स, व्हिटॅमिन प्राप्त व्हायचे त्यावरच प्रतिबंध आणल्याने आरोग्याचा प्रश्न बिकट बनला. आरोग्याच्या दृष्टीने काय खावे व प्यावे या संदर्भात विविध धारणा प्रचलित आहेत. त्यातून आरोग्याचा प्रश्न तयार होतो अथवा नाही यावरही प्रश्नचिन्ह आहे. विवेकानंदाच्या प्राप्य और पाश्चात्य या मांडणीत असे अनेक निरीक्षणे आहेत की ज्यामुळे नेमक्या स्थितीला पकडता येत नाही. मनुस्मृतीप्रमाणे कांदा, लसून खाणे निसिद्ध आहे. शास्त्र पाळावे असा सल्ला विवेकानंद देतात व भारतीयांचा आहार समतोल असून तो सात्विक असल्याचे प्रमाणपत्र एका बाजूला देतात तर दुसऱ्या बाजूला शास्त्रांना ज्यांना प्रतिबंध करता आले नाही त्याचा शोध घेऊन आहारात समावेश झाल्याचे ते नमूद करतात. इंग्रज लोकांना मांस सडवून खायला आवडते व पनीर सडवून त्यातील किडे खाण्याची इंग्रजी हौस असल्याचे ते नमूद करतात.⁴ याचा अर्थ आहारातील भोज्य स्वास्थ्याला अनुकूल वा प्रतिकूल ठरते काय याचा विचार मात्र येथे स्पष्ट नाही. परंतु

चीनमधील कोरोना विषाणू, खवल्या गांजराच्या गासातून वेगाने पसरला अशा स्वरूपाच्या सुरूवातीच्या बातम्या होत्या. ज्या प्रांतात हे चित्र अनुभवले त्या कुरानमध्ये अनेक पशुंचे मास सर्रास खाल्ले जाते त्यामुळे मासातून विषाणू संसर्ग होत असल्याचे नवे निदान आरोग्याच्या दृष्टिने लोकांना सजग करणारे आहे. स्वाईन फ्लू, मडकाउ, कोरोना ही त्यातील उदाहरणे मानली जातात. साधारणतः हा विचार मांडला जात असला तरी समरोग, कॅन्सर, देवी, पटकी, पिवळा ताप, फ्लू याकडे दगावल्यांची संख्या प्राण्यातून संक्रमित होणाऱ्या विषाणूच्या लागणीपेक्षा अधिक आहे. याचा अर्थ प्राप्य वा पाश्चात्य पध्दतल्या आहारावर आरोग्याचे प्रश्न सामायिक स्वरूपात उभे आहेत असे म्हणता येत नाही. या अनुषंगाने आरोग्याचा विचार वेगळ्या दृष्टिकोनातून अभ्यासण्याची गरज आहे. गांधी आरोग्याचा प्रश्न अर्थव्यवस्था, सामाजिकता आणि पर्यावरणाच्या दृष्टीने घेतात त्याला राजकीय पैलूसुद्धा आहे. गांधी ज्या दृष्टीकोनातून विचार मांडतात तसा विचार इतरांना सुचलेला दिसत नाही. त्यामुळे त्यांनी उपस्थित केलेला प्रश्न तथ्यात्मक मूल्यांचया आधारावर शोधवा लागतो.

तथ्यात्मक मूल्य आणि संदर्भ

गांधींच्या माझ्या स्वप्नाचा भारत यामध्ये शरीर, घरे, खेडी आदि स्वच्छ राहतील आणि त्याला युक्ताहार व व्यायाम यांची जोड मिळाली तर आजाराचे प्रमाण कमी होईल. शिवाय चित्तशुध्दी होऊन आजार असंभव होईल. ग्रामीण जर हे ओळखतील तर वैद्य, हकीम, डॉक्टर यांची त्यांना गरज भासणार नाही.” गांधींनी ग्रामस्वराज्य आणि सूर्योदय यांच्या संदर्भात हिच संकल्पना उभारली आहे. स्वच्छतेचे महत्व पटवून दिलेले आहे. ग्रामीण अनारोग्याला अस्वच्छता अधिक जबाबदार असल्याचे त्यांचे निरीक्षण वास्तववादी आहे. जगात एकटया फ्लू मुळे ५ कोटी रूग्ण मृत्यु पावले होते तर प्लेगच्या साथीने देशात व बाहेरही हाहाकार माजला होता व त्याची उत्पत्ती अस्वस्थेत होती. शहरे काय किंवा ग्रामीण अनारोग्याचे गटार झालेली आहेत अशी टीका गांधी करतात. त्यावेळी नागरिकांची अनावस्था आपल्यालाच किती घातक आहे हा सामाजिक पदर उलगडून दाखविताना दिसतात. गांधींनी खेडयातील सर्वच गुरे एका निश्चित ठिकाणी सामूहिक रितीने ठेवावी असे म्हटलेत त्यामागे रोगाचा प्रसार होऊ नये तो टाळावा याच उद्देशाने केवळ. परंपरेच्या नावाखाली मागून पुढे सुरू ठेवले तर प्रश्न बिकट बनेल याची त्यांना जाणिव होती. निसर्गातील मूलभूत तत्वे किती महत्वाची आहे हे त्यांनी पाणी आणि मातीचा उपयोग करून सिध्द केलेत. मुंबईच्या वास्तव्यात देवदास तापाने आजारी पडला त्याचा ताप जात नव्हता म्हणून त्याला पाण्याच्या चादरीत गांधींनी चापर-स्नान दिले. १०६ डिग्री ताप आणि न्युमोनिया झालेला अशा स्थितीत हा उपचार काम करून गेल्याची नोंद त्यांनी आपल्या आरोग्याची किल्ली या पुस्तिकेत मांडलेली आहे. निसर्गातील तत्व आजारावर मात करित असल्याचे त्यांचे अनुभववादी प्रतिपादन तथ्य म्हणून स्विकारता येते. गांधींच्या उपचार पध्दतीत मात्र रामनामाचा आवाजाला जागा आहे, त्यावरील श्रद्धा त्यांना उपचारातील एक महत्वाचा घटक वाटतो. परंतु हा घटक परंपरेतील अंधश्रद्धेतून नसून तो विश्वासाला बळकटी यावी यातून आलेला आहे. सामान्यतः येथील मनुष्य धर्मपरायणवादी आहे, त्याच्यात निसर्गमूल्ये रूजवायची असेल तर त्याला त्याच्या श्रद्धेची जोड देण्याची आवश्यकता त्यांना सातत्याने वाटत आली त्यानेच हे प्रतिबिंबत्व मानता येते. डॉ. मुने यांनी स्नानपध्दती आजाराला औषध कसे ठरते हे मांडलेले आहे त्याचीच बाजू घेऊन गांधी निसर्गपचाराचे तथ्य पटवून देतात. रोजच्या दैनंदिन आहारात नेमके काय असावे याचाही हिशोब गांधी देतात ते त्यांच्या मतानुसार ‘१०० ग्रॅम गाईची दूध, १७० ग्रॅम. घान्य, १४० ग्रॅम पालेभाजी, ४५ ग्रॅम तेल, ३५ ग्रॅम गुळ, २ आंबट लिंबे, चार-पाच कडुनिंबाची पाने’^{१६} ऐवढे आहारशास्त्र जीवनाचा भाग असावा. भाज्या कमी शिजविलेल्या व तळलेल्या असाव्यात. गांधी इतक्या सुस्थपणे आहारशास्त्र मांडतात तेव्हा ते कसलेले तज्ञ वैद्यक आहे. हे सुध्दा स्पष्ट होते आणि गांधी कार्याचा आवाका स्पष्ट होतो. वर उल्लेखलेल्या प्रमाणे गांधींना हा प्रश्न राजकीय का वाटतो तर येथील सामान्य माणसाचे आरोग्य निरोगी बनले तर तरूण शक्तीशाली व स्फूर्ती असणारा होईल, त्यामुळे इंग्रजांना अधिक काळ हा देश आपल्या ताब्यात ठेवता येणार नाही. येथील अनरोग्यामुळे डॉक्टर जी लूट करतात त्यामुळे येथील समाज अधिक नागवला जात आहे. पिडल्या जात आहे, त्यातून त्याची स्वातंत्र्याची अभिताकत कमी झाली त्याचा हा तर्क अधिक वास्तववादी ठरतो, त्यामुळे त्यांचा आरोग्याचा प्रश्न तथ्यात्मक मूल्यांचा व संदर्भबिंदू म्हणून महत्वाचा ठरतो.

प्रासंगिकता व समालोचन

आरोग्यप्रतीचा गांधीचा दृष्टिकोन वर्तमान संदर्भात प्रासंगिक जो ठरतो तो विविध स्तरावर आजही त्यांच्या दृष्टिकोनाला नकार दिल्या जात असला तरी त्याचे औचित्य संदर्भातून दिसणारे आहे. त्यातील पहिला भाग डॉक्टर हिंदुस्थानच्या दशेला कसे जबाबदार आहे, तर डॉक्टर होण्याकरिता विलायतेत जाऊन जो खर्च केल्या जातो तो येथे येऊन वा बाहेर जाऊन वसूल करण्याचा प्रघात आहे. ते ग्रामीण क्षेत्रात जाऊन सेवा देण्याऐवजी मात्र श्रीमंतातच आपली सेवा देतात. खरे तर त्यांचे काम आजार होऊच नये या करीता काय प्रयत्न करायला हवे हे सांगण्याचे असावे, पण आजच्या भाषेत बोलायचे झाल्यास पैसा लावा आणि पैसा कमवा हे सूत्र जे तयार झाले आहे त्याचा प्रत्यय त्याही वेळी होता. आज तत्कालीन स्थितीपेक्षा काय भिन्न आहे असा प्रश्न पडतो, तेव्हा गांधीच्या विचार प्रभावातून जी डॉक्टर क्षेत्रातील पिढी तयार झाली त्यातील दोन चांगली कामे केली पैकी एक म्हणजे दूर्गम भागात जाऊन अपेक्षा न करता जे सेवा करू लागलेत, देऊ लागलेत तर दुसरे म्हणजे स्थानिक जी वैदु संपदा होती ती त्यांच्याच माध्यमातून सुरक्षित राखण्याचा प्रयत्न करू लागलीत. यामुळे निसर्गज्ञान आणि आधुनिक ज्ञान यांचा मेळ जुळता असे असले तरी पंचताराकीत हॉटेल उभी व्हावी तशी रूग्णालये उभी होऊ लागलीत. औषध कंपन्या, शस्त्रक्रिया उत्पादीत कंपन्या यांच्याशी साटेलोटे ठेऊन आजारी रूग्ण सृष्टीचे केंद्र समजून वावय लागलीत. त्यातून सामाजिक संघर्षाचा उद्भव झाला. डॉक्टरांवर हल्ले होऊ लागले. रूग्णांनाही डॉक्टरांनी पोसलेल्या संरक्षकाकडून मारहान व पैसा वसुली याचे सत्र सुरू झाले. कायदा, दंडव्यवस्था सक्षम असल्या तरी त्या पेशाने वचक असणाऱ्यांच्या बाजूने झाल्याने रूग्णांचा वाली कुणीच उरला नाही. दुसऱ्या बाजूला समाजही वेगळ्या रूपाने वावरतो. मुलगा आहे, ही मुलगी यामधून गर्भलिंग चाचण्यांना उथान आलेत. गर्भपाताचे प्रमाणही घडले. २०११ च्या जनगणनेत १००० पुरुषांमागे ८२७ मुली असे प्रमाण त्यातील वास्तवाची भिषणता जाणवून देते. गांधी विचार नितीमत्तेच्या आणि सामाजिकता दाखल्याच्या पातळीवर महत्वाचा आहे. घर, कुटुंब, आपल्या भवनात, खेडे स्वस्थ राखण्यास मदत झाली तर रोगराई संपुष्टात येईल. जीवन समृद्ध होईल असे म्हणतात. तेव्हा त्यातील वास्तविकता समजून घेण्याची गरज आहे. नैसर्गिक उपचाराकडे वळल्यास आपल्या प्राचीन ज्ञानाचा संग्रह तर होईल तसेच दारिद्र्य, गरिबी मधून मुक्तता होईल. दारिद्र्य, गरिबी, हिंसेचे स्वास्थ्य आहे हे लक्षात घेतले तर शांततावादी समाज निर्मितीकरिता नैसर्गिक उपचार पध्दती अधिक सक्षम घटक आहे हे पटू लागते. आज आयुर्वेदाच्या नावावर प्रचंड लूटमार सुरू आहे. वेगवेगळ्या धर्मसंचालकांनी आपआपल्या कंपन्या उभ्या करून जे लूटीचे नवे हत्यार शोधून काढलेत त्यातून समाजाला पांगळे बनविण्याचा गोरखधंदा सुरू झाला आहे. या सर्व वातावरणात 'तुच तुझ्या जीवनाचा म्हणजेच आरोग्याचा शिल्पकार होऊ शकतो' हे गांधीच्या आरोग्य सूत्रातून दिलेले अमृततुल्य अनुभववादी पेय प्राशन केले तर त्याची महत्ता समजून येते, त्यांच्या या दृष्टिकोनातच मानवी हक्क वसलेली आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

- १ गांधीजी, मो. क., हिंद-स्वराज्य, परधाम प्रकाशन, पवनार, २००६, पृ. क्र. ४०.
- २ गांधी, मो. क., कुदरती उपचार, नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद, २०१७, पृ. क्र. १६
- ३ दशरथलाल शाह, रचनात्मक कार्यक्रम वर्तमान संदर्भ. में, सर्व सेवा संघ प्रकाशन, वाराणसी, २००२, पृ. क्र. ८६.
- ४ प्राच्य और पाश्चात्य, विवेकानंद, रामकृष्ण मठ, नागपूर, २०१२, पृ. क्र. ४५
- ५ गां. मो. क., माझ्या स्वप्नाचा भारत, परधाम प्रकाशन, पवनार, २००७, पृ. क्र. ५२
- ६ गांधी, मो. क., आरोग्याची किल्ली, परधाम प्रकाशन, पवनार, २०१४, पृ. क्र. १५